

دوفصلنامه تاریخ علوم و فناوری دوره اسلامی
سال نهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹
شماره پیاپی: ۱۸

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب
مدیر مسئول: اکبر ایرانی
سر دبیر: محمد باقری
مدیر داخلی: زینب کریمیان
ویراستار: پویان رضوانی
اجرای جلد: محمود خانی

مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

همکاران علمی

حسن امینی * حمید بهلول * پویان رضوانی * فاطمه سوادی * حنیف قلندری * یونس کرامتی * امیرمحمد گمینی
شمامه محمدی فر * راضیه سادات موسوی * یونس مهدوی * سجاد نیکفهم خوبروان

مشاوران علمی

پرویز اذکائی * یوسف ثبوتی * توفیق حیدرزاده
محمدابراهیم ذاکر * حسن طارمی * حمیدرضا گیاهی یزدی
مهدی محقق * حسین معصومی همدانی * محمدجواد ناطق * سیدحسین نصر
علی بابایف (جمهوری آذربایجان) * جان لنارت برگرن (کانادا) * گلن وان بروملن (کانادا) * احمد جبار (فرانسه)
سرگی دمیدوف (روسیه) * رشدی راشد (فرانسه) * جمیل رجب (کانادا) * سری رامولا سارما (آلمان)
ژاک سزبانو (سوئیس) * جورج صلیبا (امریکا) * حکیم سید ظل الرحمان (هند) * رادا چاران گوپتا (هند)
مصطفی موالدی (سوریه) * یان پیتر هوشندایک (هلند) * میچیو یانو (ژاپن)

تصویر پشت جلد: نقش کاشیکاری در آرامگاه سیده نفیسه در قاهره (بنگرید به مقاله نقوش هندسی هنر اسلامی در
همین شماره میراث علمی)

نشانی مجله: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه چهارم، شماره ۱۶
کد پستی: ۹۳۵۱۹-۱۳۱۵۶ تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲ دوزنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir
miraselmi@mirasmaktoob.ir / miraselmi90@gmail.com

بها: ۶۰۰۰۰۰ تومان

فهرست

۱ | سرسخن

مقاله

- ۳ نقوش هندسی هنر اسلامی
اریک پروگ، ترجمه نرگس عصارزادگان
- ۱۳ دیوفانتوس، کرجی و معادلات درجه دوم
جفری ا. اوکس، ترجمه محمدمهدی کاوه‌پزیدی
- ۴۲ ساعت‌های آفتابی در تونس و دیگر کشورهای قلمرو تمدن اسلامی
فتحی جری، ترجمه مهسا راقب
- ۵۴ نکاتی پیرامون تصحیح نسخه‌های خطی نجوم دوره اسلامی
احمد دلال، ترجمه پویان رضوانی
- ۶۵ دو متن کهن فارسی درباره زمان‌سنجی با سایه و تعیین اوقات نماز
پویان رضوانی، ترجمه نسرین حکمی
- ۸۳ زیج خوارزمی
بنو وان دالن، ترجمه محمد باقری
- ۹۸ پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران
حنیف قلندری

معرفی کتاب

- ۱۲۷ *بازنامه ناصری*
شمامه محمدی‌فر

نسخه‌های خطی

- ۱۳۱ نسخه تازه یاب *شمس‌الحساب الفخری*
و انتقال از *المهرشد فی الحساب*
علی صفری آق‌قلعه

یادنامه‌ها

- ۱۳۸ والتر هینتس: بنیان‌گذار ایران‌شناسی نوین در آلمان
انوشه هادزاد
- ۱۵۵ بانوی خورشید
نفیسه نعیمی‌پور
- ۱۵۸ درگذشت ریچارد لورچ تاریخ‌نگار دوره اسلامی
بنو وان دالن، منسو فولکرتس و محمد باقری

رسائل

- ۱۶۱ رساله حساب آتانیای شیرازی
سهاک کوکیان، ترجمه حسن امینی
- ۱۷۲ دو رساله کهن درباره قطب‌ها
پترا گ. اشمیدل، ترجمه نرگس عصارزادگان

بازنامه ناصری

نوشته تیمور میرزا حسام الدوله، تصحیح هیبت‌الله مالکی^۱

شمامه محمدی‌فر^۲

«باز» نام مشترک برخی پرندگان شکاری روزپرواز، به‌ویژه از دو جنس شاهین^۳ و باز^۴ است که در گذشته برای شکار پرندگان و جانوران دیگر از جمله آهو و خرگوش، نگه‌داری و تربیت می‌شدند. بر این اساس، «بازداری» یا «بازیاری»، واژه‌ای مهجور در زبان فارسی، به معنی پیشه یا هنر تربیت باز و پرندگان شکاری دیگر و نیز صید با آنهاست که بعدها جایش را به «قوش‌بازی» و «قوشچی‌گری» داد.

در اساطیر ایران باستان، تهمورث، نخستین کسی بود که باز و دیگر پرندگان شکاری را برای شکار رام کرد. همچنین در الواح باستانی کشف‌شده در بین‌النهرین، مربوط به دوره هخامنشیان، به منصب «متصدی پرندگان شاه» - احتمالاً نوعی بازداری - اشاره شده است. کهن‌ترین منبعی که واژه «باز» در آن آمده، کتاب بُدْهَشَن است که به آفرینش باز سپید برای از بین بردن مار بال‌دار که آفریده اهریمن بود، اشاره کرده است. همچنین در ایران باستان، این پرند در شمار پیشکشی‌ها به بزرگان بود، چنان‌که بنا به رسم، موبد موبدان در مراسم درباری نوروز اسب و باز به شاه وقت پیشکش می‌کرد. در دوره ساسانی نیز بازداران از خدمتکاران دربار بودند. این آیین به دوره اسلامی هم راه یافت.^۵

علاقه حاکمان پیش از اسلام به بازداری، به حاکمان دوره اسلامی ایران، از جمله ایلخانیان، صفویان و قاجاریان نیز راه یافت. به همین دلیل در منابع گوناگون به شرح ویژگی‌های انواع باز و دیگر پرندگان شکاری و نیز اهمیت پیشه بازداری اشاره شده است. از این منابع، نوروزنامه (منسوب

۱. عضو بازنشسته هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی فیروزآباد فارس، پژوهشگر ادبیات فارسی و تاریخ جنوب ایران، heybatmaleki@gmail.com

۲. عضو گروه تاریخ علم بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، همکار علمی مجله میراث علمی اسلام و ایران، sh.mohammadifar@yahoo.com

۳. Falco

۴. Accipiter

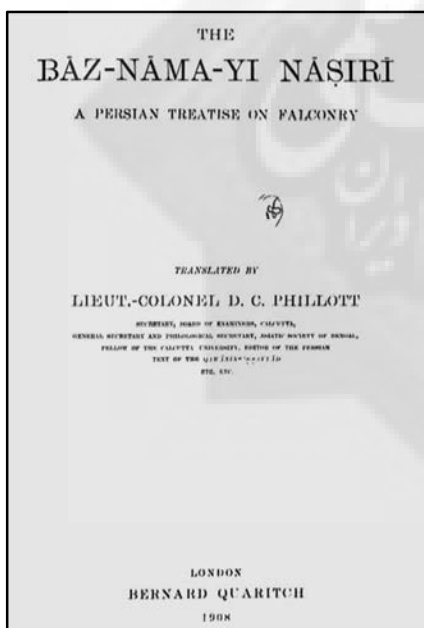
۵. هوشنگ اعلم، «بازداری»، تکمله ۲، در دانشنامه جهان اسلام، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، ج ۱، ۱۳۷۵، ص ۴۲۱-۴۲۳ و ۴۲۸.

به حکیم عمر خیّام)، به تفصیل به انواع و ویژگی‌های باز و همچنین ارزش و جایگاه آن، پرداخته است. ابوالحسن علی بن احمد نسوی (بازیار حرفه‌ای اهل ری در سده پنجم هجری) نیز در کتابش به تفصیل به ویژگی‌های انواع باز و دیگر پرندگان شکاری، زیستگاه آنها، روش‌های بازگیری (صید باز به منظور نگهداری و تربیت آنها) پرداخته است. در سده‌های بعد، احتمالاً به دلیل استیلا و تأثیر زبان و آداب خاندان‌های ترک، مغول و ترکمان، واژه «باز» جایش را به واژه عمومی «قوش» (به مفهوم اعمّ پرنده) داد. به همین دلیل تیمور میرزا حسام‌الدوله، واژه «باز» را به عنوان یک اصطلاح فنی برای یک جنس یا گونه از پرندگان شکاری به کار برده است.^۱

تیمور میرزا حسام‌الدوله، یکی از نوزده پسر حسینعلی میرزا فرمانفرما (حاکم فارس و یکی از پنج پسر ارشد فتحعلی شاه قاجار) بود. علاقه ناصرالدین شاه به شکار باعث شد تا او ریاست قوش‌خانه سلطنتی را به این شاهزاده قاجاری که قوش‌باز و شکارگری حرفه‌ای بود بسپارد. او در سال‌های اشتغال به این کار، کتاب بازنامه ناصری را به نام ناصرالدین شاه تألیف کرد. نسخه چاپ سنگی نخست این کتاب به تاریخ اتمام کتابت ۱۲۸۵ قمری در ۱۸۱ صفحه، در سازمان اسناد و

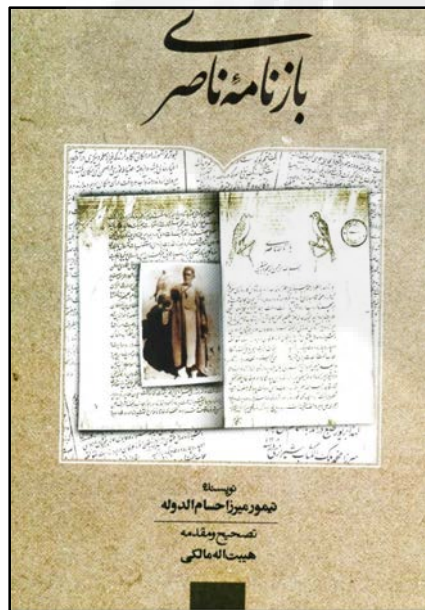
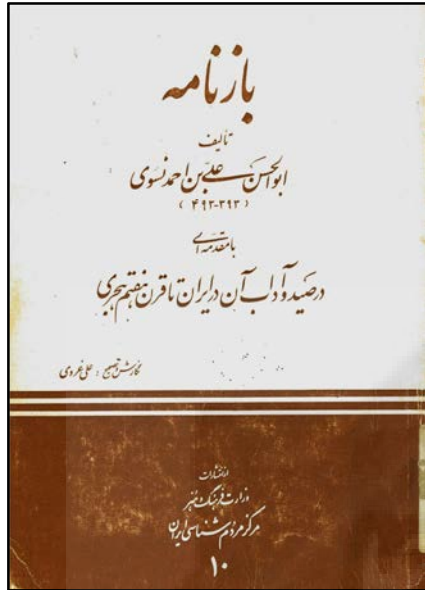
کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران وجود دارد. ظاهراً خود نویسنده این نسخه را برای ناصرالدین شاه، تذهیب و جدول‌کشی کرده است.^۲

چاپ سنگی دیگری از این کتاب به کتابت میرزا محمد ملک‌الکتاب شیرازی، خطاط برجسته مقیم بمبئی، در کتابخانه کالج شهر پونا در هند نگهداری می‌شود. کاتب این نسخه را به خط نستعلیق و در سال ۱۳۰۸ هجری قمری در بمبئی کتابت کرده و هیبت‌الله مالکی آن را تصحیح کرده است. این اثر به همت سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و بنیاد فارس‌شناسی در سال ۱۳۹۰ منتشر شده است که در این نوشته، معرفی می‌شود. این کتاب به زبان انگلیسی نیز ترجمه و چاپ شده است (← تصویر روبه‌رو).

۱. همان، ص ۴۲۲-۴۲۵ و ۴۲۷-۴۳۱.

۲. محمدرضا بهزادی و آرسینه خاجاطوریان سزادهی، «بازنامه ناصری: شاهکار پرنده‌شناسی در عهد قاجار»، پیام بهارستان، دوره دوم، سال سوم، شماره ۱۰، زمستان ۱۳۸۹، ص ۲۲۵-۲۴۱.

تصحیح این کتاب به دلیل کمبود منابع تصحیح شدهٔ مربوط به بازداری کاری ارزشمند است. پیش از این، کتاب بازنامه، اثر علی بن احمد نسوی، تصحیح شده بود.^۱ همچنین مصحح اطلاعات ارزنده‌ای از تاریخچهٔ این پیشه در ایران و نیز بازداری معاصر در جنوب ایران آورده است که جای تقدیر دارد.

محتوای کتاب بازنامه ناصری

مقدمه: مصحح در این بخش (ص ۹-۸۳)، با ذکر مطالبی از جمله بخشی از کتاب شکارنامهٔ ملک‌شاهی، دیدگاه عنصرالمعالی کیکاووس بن وشمگیر دربارهٔ شکار و شکارچی‌گری، نظر دوستعلی خان معیرالممالک دربارهٔ انواع پرندگان شکاری و روش تربیت آنها، زندگی‌نامهٔ تیمور میرزا حسام‌الدوله و مطالبی دربارهٔ کتاب بازنامهٔ ناصری، به تفصیل به تاریخچهٔ بازداری در ایران پرداخته است. مصحح همچنین به بررسی وضعیت کنونی شکار پرندگان شکاری و تربیت آنها برای شکار در مناطقی از جنوب ایران پرداخته است.

متن نسخه: متن شامل دو بخش است. بخش اول (ص ۸۵-۲۱۰) به شرح ویژگی‌های ریختی و آموزش و شکار پرندگانی از جمله انواع بوف/جغد، باشه (قرقی)، مرغ حق (شباهنگ)^۲، هما، عقاب، دال، شاهین و بالابان مربوط است. نویسنده در بخش دوم (ص ۲۱۱-۲۵۴)، ذیل عناوینی از جمله «قاعدهٔ حفظ طیور و صحت آنها و علاج امراض آنها»، «امراض دهن قوش»، «صرع قوش و معالجهٔ مرض»، و «در خفقان»، به بیماری‌های پرندگان شکاری و درمان آنها پرداخته است.

۱. تصحیح علی غروی، وزارت فرهنگ و هنر، تهران، ۱۳۵۴.
۲. کاتب، نام این پرنده را به صورت «آهنک»، نوشته است.

در ادامه کتاب (ص ۲۵۴-۲۶۰)، رساله کوتاهی با عنوان کبوترنامه وجود دارد. این بخش در نخستین نسخه موجود از بازنامه (چاپ سنگی سال ۱۲۸۵) وجود ندارد. به همین دلیل احتمالاً از افزوده‌های کاتب نسخه چاپ بمبئی است. سپس (ص ۲۶۱)، مصحح، یادداشت یا مطلب کوتاهی به نقل از رضا قلی میرزا، برادر بزرگتر تیمور میرزا، درباره «چگونگی شکار پرندگان در بیروت» را به متن افزوده است که منبع آن در پانویس مشخص نشده است. در پایان، نیز مصحح تصویر چند صفحه از کتاب بازنامه، یک صفحه از کبوترنامه و سپس تصاویری از نویسنده، افرادی از خاندان او و یکی از قوشچیان دشتستان را افزوده است (ص ۲۶۵-۲۷۷).

برخی اشکالات ساختاری و محتوایی در کتاب وجود دارد که امید است در تجدید چاپ کتاب به آنها توجه شود. برای نمونه، در قسمت‌هایی از مقدمه (ص ۵۴-۷۱)، گاهی مطالب در ترتیب و جای مناسب آورده نشده‌اند. از جمله آنکه در ذیل عنوان «دیدگاه عنصرالمعالی کیکاووس بن وشمگیر درباره شکار و شکارچی‌گری و چگونگی یادگیری این دانش» (ص ۱۹-۲۲)، شرح دستیابی مصحح به این نسخه و بازنویسی آن هم ذکر شده است. همچنین در صفحات ۵۴-۵۶، در میانه مطالب مربوط به زندگی تیمور میرزا و پیش از عنوان «بازماندگان تیمور میرزا» (ص ۵۶-۵۷)، مطلبی با عنوان «نظر دوستعلی خان معیرالممالک درباره انواع پرندگان شکاری و روش تربیت آنها» وجود دارد. سپس نویسنده مطالبی درباره «چگونگی شکار پرندگان شکاری با دام و کوخت^۱ یا کوخک‌نشینی در دشتستان» (ص ۵۸-۶۲)، «پرندگان شکاری مشهور» (ص ۶۳) و «شکار با پرندگان تیزبال و قوی‌چنگال در دشتستان، تنگستان و دشتی» (ص ۶۳-۶۹) را ذکر کرده است. آنگاه مجدداً به مبحث قبلی و عناوین «خاندان معیرالممالک» (ص ۷۰-۷۱) و «دیدگاه دوستعلی خان معیرالممالک درباره کبوتر و کبوتربازی و کبوتربازان نامدار در تهران آن روزگار» (ص ۷۳-۸۳) پرداخته و منبع نوشته اخیر را نیز ذکر نکرده است. همچنین در ذیل توضیحات پرنده‌ای با نام «دمر ذرناق^۲» (ص ۱۱۶-۱۳۲)، باب دوم رساله که به پرندگان سیاه‌چشم از جمله عقاب و شاهین مربوط است، آورده شده است. بهتر بود که باب دوم، در عنوان و صفحه مجزایی و هر پرنده در بند جداگانه‌ای ذکر می‌شد.

برخی غلط‌های تایپی (از جمله «جلینوس»، «عبدلملک»، «ابولحسن» و «میرزا مهدی» به جای «میرزا محمد») نیز در متن وجود دارد (ص ۷، ۱۵، ۱۶، ۲۵۴). رعایت نشدن اصول نشانه‌گذاری، بلند بودن برخی بندها، اطلاعات ناقص منابع مندرج در پانویس و نیامدن منابع در پایان، از جمله نواقص دیگر کتاب است. همچنین شایسته بود که شماره صفحات اصلی نسخه در کنار متن تصحیح شده ذکر می‌شد.

۱. اتاقک زیرزمینی استتار شده برای شکار پرندگان.

۲. احتمالاً صورت درست آن (به ترکی) «دمر ذرناق» به معنی «آهین ناخن» است.